

Корній Добрина

Олексій Сацюк

I.

Фронт наближався з блискавичною швидкістю. Вже звіддала доносився протяжний рев гармат, неначе важкий стогін самої землі. Літаки без упину мережили ясну синяву піднебного простору, і поодинокі вибухи бомб, що глухо конали десь на обрії, віщували якусь неминучість.

Та Добрина на це не зважав — він, спокійний і з натхненим обличчям, ступав широкими кроками по пухкому чорноземі, досіваючи останній кусок, що лишився на передсіллі.

— Тату! — гукнув Степан. — Я доволочу до вибалка та й кидаймо. Закінчимо пополудні. Вже й їсти хочеться.

Старий зупинився, поправив ликову коробку, перевішену через шию, і насупив рясні брови:

— Так не годиться, сину. Треба перше досіяти, а тоді й на полудень поїдемо.

— Коли ще великий кусок остається...

— То нічого, але переривати не годиться. Добрий господар так не робить — гріх! Поганяй, хлопче, з божою поміччю.

Дзенькнули залізні борони, і Степан, хоч і нерадо, робив нові прогони. А Добрина, не поспішаючи, ішов рівномірним кроком, похитуючись збоку-на-бік, задавлений перед себе, і кидав зерно на свіжу скибу. Поміж його пальцями спливала пшениця і падала золотим дощем на чорний оксамит.

Закінчивши сівбу, старий підійшов до воза, сперся ліктем на полудрабок і голубив розмріяним зором паруючу ріллю.

Незабаром і Степан упорався зі своєю роботою. Поквапно перепрягав коней і вкладав борони на віз.

— Не спіши, сину — ще борони погнеш, — завважив Добрина наче про себе, не відрививши очей від ріллі.,

— Ми вже й так забарились, — буркнув Степан. — Треба трохи поспішитись.

— Спіши, хлопче, не поспішаючи, — кажуть мудрі люди.

По хвилині:

— Сідайте, тату. їдемо.

— А ти ж добре заволочив?

— Добре, добре! Цим уже не турбуйтеся.

— Турбуватись треба, сину, кожною дрібницею, бо без турботи нічого не буває.

— То ж бо й біда, що ви всім турбуєтесь. А тепер такий час, що й не варто. Ось обсіялися ми, вже й цей кусок заспокоїли. Але чи в нашу користь воно піде? Вже онде фронт наближається...

— Так не кажи. Як не піде в нашу, то піде в чийось, а праця завжди йде людям на

користь.

. Віз злегка торохкотів по вузькій польовій доріжці, яку віки глибоко врзали в землю. Степан час від часу цьвохав батнгом у повітрі і погукував на коней, що крадькома поскубували траву на похилих боках доріжки.

Старий увесь час гомонів.

— Тебе ще не було, — тягнув він, — як ми виїжджали в біженство. Тоді в нас була велика суматоха. Пригадую собі, немов сьогодні: приїхали козаки, скликали сходку і наказали всім ще до полудня покинути село, бо, мовляв, мусять його спалити. Такий у них, бачиш, наказ був.

У мене в той час лежало на току триста пудів пшениці. Очевидно, змолоченої і провіяної — тільки набирай у мішки і на продаж. Ото зайшов я до клуні, поглянув на ту купу, та й серце стиснулося... Страх не хотів лишати своєї праці намарне! А тут уже й часу нема. На току, — думаю собі, — згорить — треба хоч трохи розсіяти. І що ж ти думаєш? Я кажу до твоєї матері: "Ти носи на віз щонайнеобхідніші речі, а я, хоч прихапцем, розсію трохи пшениці". Стара мене збивала, але я не послухав — зробив своє. На моє щастя, загумінок був якраз виораний. А там же буде, мабуть, з десятина? З мене піт цюрком лився, а я поспішав, щоб упоратись. Хутенько розсівав і давай бігом волочити. Два рази не було часу — обійшов тільки раз, бо вже на другому кутку горіло. І виїхали ми в біженці, а назарік, якимсь саме в жнива, і вернулись. І знаєш, сину, що я застав на загумінку? — Пшениця виросла, як щетина! Як ми раділи з матір'ю, коли жали її... Хліба тоді не було, кругом бур'яни шуміли, а ми нажали "дванадцять кіп! Не один тоді позаздрив старому Добрині та жалів, що й собі так не зробив. Було чим обсіятись і їсти хватило на цілий рік.

Так то, сину, буває в житті. Праця завжди йде на користь людям...

Віз укотився на просторе подвір'я і затримався під тополею, що високо знімалася понад бляшаною покрівлею хати.

Степан кинувся випрягати коней, а Добринина подався прямо в садок, де поміж вишнями і сливами стояло коло десяти рамкових вуликів.

Лагідне проміння вересневого сонця, продираючись несміливо крізь віття дерев, веселими зайчиками стрибало по кольорових стінках вуликів і заглядало до літків. Бджоли лазили рахманні, наче сп'янілі, збивалися купками, тріпотали крильцями і, жалісно побзикаючи, вигрівалися на сонці.

Добринина присів на липовій колодці, що лежала на пасіці, вдоволено розгладив свої рясні вуса і з якоюсь особливою любов'ю приглядався до руху бджілок. А вони, немов відчували присутність господаря, знімалися з літків і ніжно бриніли довкола нього. Одна сіла на руці і, наче чимсь подратована, схвильовано лазила по пальцях.

— Що, не пізнаєш старого, дурненька? — ласкаво промовив і злегка згорнув її.

Вулики грали.

Грало і в Корнієвій душі...

— Корнію! А йди полуднати! — гукнула Добринина з порога.

Старий поволі підвівся, повів пестливим зором по вуликах і пішов до хати.

II.

Тиха осінь золотила листя дерев, поля затягало іржею, на передсіллі зеленіла Добринина пшениця. Вже давно замовкли гармати, і на осінньому небі не видно було бомбовозів.

Під протяжний шум лісів ішов на землю новий лад...

Добринина тількищо вернувся з міста. Підвечіркував.

— Що де нового, тату? — спитав найстарший син Стратон.

— Нового багато, але толку мало, — задумано відповів старий. — Недавно була війна, недавно прийшла нова власть, а вже стільки змін. Усе змінилося.

Добринина присіла на стільчику, щоб послухати, що старий оповідатиме.

А він поволі продовжував:

— Тепер і міста не пізнати — не те стало. Бувало, як тільки в'їжджаєш, то тебе так і обступлять. Мацають у возі, щупають і питають, що маєш на првдаж. Один поперед другим тягнуть тебе на всі боки, щоб пшеничку купити. Сьогодні вже цього нема. Світ перевернувся і в'їжджаючи до міста, я якраз зустрівся з Лахманом та й питаю: "По чому платиш?" "За що?" — відзивається знехотя. "Як-то за що? Хіба ти вже забув, чим Добринина торгує? Га?" А він, бісова душа, тільки рукою махнув та й поплентався. Мене взяла така лють, що хотів нечистого потягнути пужалном через плечі. Але погамувався — переніс на собі.

— То нічого не продали? — здивувався Стратон.

— Кому ж мав продати?

— А Мордко не хотів? — докинула Добринина.

— Я до нього вже й не заходив.

— Назад прйвіз пшеничку...

— Привіз. Вона не пропаде. Ще дочекається свого.

— Грошей же потрібно...

— А навіщо тобі ті гроші? Що ти за нух купиш?

— То сього, то того до хати.

— Забудь! махнув рукою Добринина. — Ніде нічого не дістанеш. Тепер усі крамниці зачинені, а як десь і відчинена, то там, крім гудзиків і голок, нічого більше нема.

— Де ж то все ділося?

— Де? Приховали. Вони знають, що роблять. Видно, так треба. Кажуть, що, коли має настати голод, миші тащать у свої нори зерно. Так і вони тащать.

Добринина зітхнула і зажурено сперлася на стіл.

— Може, це так тільки напочатку, а згодом усе якось налагодиться, — додав Стратон.

Ні, сину, не налагодиться.

— Ей, ви завжди так.

— Кажу тобі: добра не буде і згадаєш моє слово...

Розмову перервав Степан своєю раптовою появою. Він вернувся від голови сільради. Був задоволений і промінював радістю. Йому назустріч кинулась шестилітня

Стратонова донечка Галя. Почала щебетати про якусь свою денну пригоду. Вислухавши і похваливши її, сів біля столу.

— Ну, нарешті матимемо свою школу! — промовив у захопленні. — Уже приїхав навіть новий учитель.

Добринина підвів голову.

— Новий, кажеш? А цей не буде вже вчити ?

— Звичайно, що ні! Він же не вміє ні слова по-українськи. Його переводять на іншу посаду.

Стратонове обличчя проясніло. Відклав газету і пильно прислухався до розмови, а згодом сказав задумано, неначе хотів переконати самого себе:

— Може воно якось і налагодиться...

Старий гірко посм'хнувся.

— Діти, діти... молоді ви. Не знаєте ви життя. Колись навчитеся.

На цьому обірвав балачку і, вставши від столу, пішов погостити з унукою.

Хлопці ще деякий час розмовляли, хвилинами завзято переконував один одного, опісля взялися за читання. Стратон продовжував переглядати свіжу газету, а Степан дочитував якусь книжку.

Приблизно, за годину пізніше Настя, Стратонова дружина, яка весь час поралася біля печі, поставила на стіл пахучу юшку з квасолею і попросила всіх до вечері.

Галя ще за столом оповідала дідусеві казку, яку сьогодні розповіла їй бабуся. Була задоволена, що всі її слухають і ніхто не перебиває. Це ж для неї найбільша приємність, коли вона являється центром уваги, коли всі її слухають.

Незабаром після вечері сім'я Добрини спочивала кріпким сном селянина.

Надворі панувала напружена тиша, яку інколи порушувало глухе постукування коней об жолоби або важкі віддихи корів.

По глибокій синяві неба плив різком вигнутий місяць, наче самотній байдак, за ним бігла одинока зірка.

III.

Минула суха чудова осінь, і настала сувора зима. Сніг грубим покривалом прикрив поля і рясно обліпив безлисте віття дерев. Сильний мороз вечорами майстерно розмальовував на шибках вікон фантастичні квіти і вигинав чудернацькі кривульки. Вранці не можна було носа надвір показати, бо наче тисячі шпильок дідугана-мороза так і кололи.

— Кара божа на людей, — зітхала Добриниха. — Такої зими я ще на своєму віку не пам'ятаю.

— Такі холода мені доводилось переживати в японську війну, коли я був за Байкалом, — додавав Добринина. — Сибірська зима! Бідна худоба ночами мерзне. Коли б хоч бджілкам нічого не сталося. Правда, я пообтулював вулики, здається, й добре, але така стужа лиха може наробити.

— Люди нажуть, — приєднувалась до розмови Настя, — що в нас такі холода через те, що границю відкрили. Морозило тягне просто з Сибіру. Тепер же йому нема ніякої

затримки.

— А мо'й так, — підтакувала Добриниха.

Але незадовго після Водохрищ мороз злиг і трошки потепліло. Люди раділи, що дров менше піде та й худоба не перемерзатиме.

У селі поволі життя налагоджувалось і входило в своє русло... Школа вже працювала повною парою, недавно урухомили кооперативу і клуб, а тепер ділили панську землю, якою наділяли безземельних і малоземельних. Добрининоного сусіда також наділили. Одержав щось більше двох десятин. І земля ж, земля!... Як карта — хоч любуйся! Найкращий кусок урізали з плеса, дай їм, Боже, здоров'я

Тепер майже щотижня відбувалися мітинги, на яких представники з району в своїх довгих доповідях повчали селян, як треба шанувати народне добро, як працювати, щоб виконати і перевиконати норму та як треба поводитись, щоб не бути ворогом народу...

На мітинги ходив і Добринина, але за кожним разом вертався невдоволений і пригноблений. А коли питала його Добриниха, про що там говорили, вимовляв злісно: "Ет!" — і махав байдужно рукою.

Стратон ходив також, як несвій — йому чогось нестало. Здавалося, що йому хтось відбирає повітря і немов силоміць утискає в велику баньку, в якій нема чим дихнути. Весняними вечорами часто десь зникав і вертався опівночі. Інколи й до нього пізніми годинами заходили якісь невідомі люди, замикалися в окремій кімнаті по той бік сіней і довго пересиджували потемки. За це не раз дорікав йому Настя, а батько остерігав:

— Гляди, Стратоне, щоб ти на себе лиха не накликав...

— Раз мати родила, не двічі й помирати! — коротко відрубав і відходив до своєї роботи.

Так проминула весна, і настали жнива. Ниви зашуміли тисячами серпів і задзвеніли від кіс. На всю широчінь розгорталася гарячкова праця.

Добринина із своєю сім'єю вже давно вижав передсілля, а тепер їздив на косогори в'язати овес.

Кожного дня по заході сонця люди верталися додому, як звичайно в жнива, але на їх обличчях якось не помічалось давньої життєрадості і веселости. Так само мовчала і вулиця. А бувало — рвучким струмком лилося там життя! Після праці, навіть у жнива, збиралися хлопці й дівчата та виявляли свою парубоцьку веселість у звуках мелодійних пісень. Селом, загумінками, понад сонним лугом, що простягався за городами, широко розкочувалась луна... Тепер усе мовчало, наче завмерло. Лише іноді порушувала вечірню тишу чужа, розхрістана пісня.

Зараз після жнив Добринина приступив до молотьби, бо мусів здати зернопоставку і заплатити податки. Мясопоставку віддав ще перед жнивками. Завів на приймальний пункт дворічну ялівку. І гарна ж штука була! Така велика, дородна — добру корову мав бч. Добриниха страх не хотіла її з рук пустити, та нічого не допомогло — був наказ із району. Так припадало по рознарядці.

Коли Добрині приносили нові податкові накази або рознарядки на чергову поставку, він сердився і кляв:

— Прямцем би вас поставило з вашими поставками! Не дадуть чоловікові й дихнути! Плати і плати, давай і давай! Усе хочуть від тебе забрати. Ще рік-два і з торбами пустять. І де вони вискипалися на нашу голову?!

— Не гримайте, дядьку, переконував його сусід. — Ми ж тепер працюємо не на когось, а на себе. Тепер усе наше — все народне добро.

— Який тобі диявол таке сказав?

— Якто який? Таж і газети пишуть, і в тих книжках, що привозять з району, так само говориться... Минулого тижня й на мітингу розповідали про це довше години.

— А ти й віриш?

— Чому б і не вірити? От казали, що безземельних і малоземельних наділять — і наділили. Так само й то...

— Ти ще й своїй землі не рад будеш! Покинеш її, вк припечуть.

— Ей, дядьку, ви помиляєтесь...

— Що? Я помиляюся? — обурювався старий. — Згадаєш моє слово.

Після такої бесіди Добрина сердито спльовував і відходив.

IV.

Ішов буревійний сорок перший рік. На заході збиралися чорні хмари. В народі вужем розповзалися вістки, що з настанням весни спалахне страшна пожежа. Люди про це тільки й шепотіли.

Тимчасом у родині Добринів життя пливло по-давньому. Галя вже ходила до школи, Степан працював бухгалтером у сільській кооперативі, а тепер його навіть на курси вислали. Стратона, як звичайно, відвідували невідомі люди, а останніми тижнями часто заходили до нього колишні просвітяни: Панас і Нечипор.

Добрина перестав уже робити синові зауваження — махнув на все рукою. Тепер він вечорами і в вільних від праці хвилинах сидів над біблією, по разів кілька перечитував окремі глави, знав багато дечого напам'ять і все думав. Інколи відривав зір від книги і, звертаючись до жінки, говорив:

— Знаєш, стара, тут так і написано : в останній час появляться лжепророки і прийде антихрист.

Добриниха побожно слухала і кивала головою.

...Тягнулися' сірі зимові дні, людей огортав якийсь неспокій, ночі дихали грозою і розпукою сідали на груди, пригнітаючи душу та відганяючи сон з повік.

Кінчався січень. Над полями стояла морозна тиша.

У Добринів давно погасло світло — родина спочивала. Коло півночі почав несамовито кидатись і люто лаяти собака. Здавалося, що зірветься з ланцюга, що ось-ось когось ухопить зубами. Хвилинами замовкав і протяжно вив. Добрина прокинувся, повів тривожно зором по сизих шибках вікон і напружено прислухався. Нараз Жучок сердито загарчав. До Корнієвих ух долетів глухий стугін кінських копит і шум саней. На подвір'ї затримались. Жучок аж зайшовся... Старий схопився на ноги та до вікна. На білому тлі снігу виразно відбивалися чорні силуети озброєних людей. Один стояв біля саней, а решта — чоловік п'ять — прискочила до дверей. Роздався настирливий стукіт.

Тенькнуло серце в старого і за спиною війнуло холодом. Поквапно вийшов у сіні і спитав схвильовано:

— Хто там?

— Атверай! Не спрашівай! — упала різка відповідь, а за нею удари прикладами в двері.

Добринина дрижачими руками відсунув засувку. В одну мить блиснуло йому прямо в очі осліплююче світло ліхтарки, а до грудей діткнулося холодне дуло нагана. Старий, з п днятими вгору руками, поточився задом у хату. Всі хатні схопилися на ноги, наспіх засвітили лампу і перелякано дивились на прибулих.

У хаті залунали крики і лайка. Стратона в одній білизні посадили на холодній долівці, а всю родину зігнали в куток, наказавши підняти руки і стояти не рухаючись.

Від-крику прокинулась Галя, а побачивши батька посеред хати та якихось страшних людей, зайшлася плачем і з жахом кинулась у кутик ліжка. А коли один присікався до Стратона, лаявся і бив його ручкою нагана по плечах, вона аж скипіла.

— Мамо!... Дідуню!... — розпучливо кричала. — Скажіть їм — нехай не б'ють тата! Виженіть їх!...

Настя не витримала — кинулась до чоловіка.

— За що знущаєтесь, кати?! — крикнула, але її відштовхнули. Поточилася на стіну і гірко плакала в своєму безсиллі.

Бабуня із стиснутим серцем палко молилась, а Добрину щось давило за горло. Зціпивши зуби, мовчав. У голові снувались несамовиті думки. Повів тупим зором по кімнаті і на мить зупинився в одному пункті. За лавою виблискувала гострим лезом сокира. Ним стрепенуло! Один стрибок і... але погамувався, здушивши в серці біль.

Обшук кімнати закінчено.

Стратонові наказано одягнутись, потім зв'язали руки назад, посадили на сани і повезли, не дозволивши навіть попрощатись.

Торбину з харчами Настя вкинула вже находу.

...Будивсь холодний ранок. Мов люльки, куріли димарі. Де-не-де по дворах протяжно скрипіли ворота або широкі двері клунь: господарі кормили худобу.

Над двором Добрини висіла напружена тиша, і димар, сповитий сумом, не курів. Бачачи це, сусіди не могли надивуватись, що Добрини так заспали. То ж старий щодня, як лиш починало світати, був уже на ногах і порпався по господарству. А сьогодні й його не видно... Дехто здогадувався, що вночі там мусіло щось трапитись.

А в хаті Добринів панував гробовий настрій: старий, похилившись над столом, сидів зажурений і прибитий, Добриниха розхворілась з приводу нічної події і лежала на неприбраній постелі, а Настя непритомна ходила по хаті, тримаючи на руках невиспану і сплану Галя.

— Дитино моя, тепер ми самі остались...

— Перестань уже, доню, — плачем нічого не вдієш, — заспокоювала стара невістку.

— Візьми себе в руки, молися і надійся на Бога. Він один милосердний...

І так у журбі тяглися зимові дні в родині Добринів.

Десь незабаром після арештування Стратона вернувся з курсів Степан. Вістка про брата приголомшила його і викликала в душі якийсь бунт. Він не хотів приступати до праці в кооперативі, а коли батько переконував його, що не слід цього робити, відповідав подратовано:

— Не хочу на них робити! Краще піду в ліс та й пересиджу до весни, а там...

— Ні, сину, так не можна. Ти до роботи йди, бо такою поведінкою накличеш ще більшого лиха. Зціпи, хлопче, зуби, працюй і терпи. Ти ж знаєш, що каже святе писання, що хто до кінця притерпить, той і спасеться...

...З настанням весни людей забирали на земляні роботи — прискішеним темпом будували якісь споруди. Перед Великоднем забрали й Степана.

Тепер увесь тягар роботи ліг на спрацьовані плечі старого Добрини. А роботи було сила-силенна. Крім бо весняної сівби, він мусів вивезти з лісу на новобудоване летовище кілька кубометрів колод. Це вже було навіть не під його сили. Проте, треба було якось усьому раду давати, щоб якої кари на себе не стягнути. Неділями і в свята також не мав спокою: гнали на громадські зібрання, на яких мусів просиджувати до смеркання і вислухувати довгих доповідей про конечність перебудови с'льського господарства.

Виснажений і змучений працею, Добрини спочатку обурювався, не міг слухати тих доповідей, а пізніше збайдужнів і на кожному зібранні, опершись об стіну плечима, засипав сидячи. Натомість, коли повертався додому, то не заходячи навіть до хати, ішов прямо на загімінок, у вибалок, щоб його люди не бачили, і тут ставав навколішки, молився і цілував вогку землю...

V.

Весна шуміла буйним життям і щедрою рукою навкруги сіяла квіти. З полів віяло пахощами, а ліс дихав свіжою живицею.

У Добрининому садку щебетали пташки і весело гуділи бджоли. Але Добрини рідко коли заглядав до них — не мав часу. Він ледве встиг обсіятись та вивезти колоди, як прийшов новий наказ, щоб їхати з підводою на будову нового летовища. Вже другий тиждень до схід-сонця виїжджає, а пізнім вечером вертається, зовсім знеможений і розбитий. Важка праця і туга за синами різьбили на його обличчі помітні сліди. Від Степана хоч листа на днях одержав (копає Поліські болота, просить посилку прислати, бо голодує), а від Стратона нема ніякої вістки. Настя вже й до ворожки разів кілька ходила, а оце в неділю були разом навіть із старою. Що ж ? Карти добре кладуться — повинен вернутись... Явдоха й побожилась, що ще перед жнивами прийде. Та вже й жнива не за горами, а його як не було, так і нема...

Раз у неділю Добрини встав удосвіта і пішов на пасіку.

Бджілки ще не виходили на роботу, тільки шуміли в вулику. Сів старий на липовій колодці та й журиться.

Раптом ранкове повітря сколихують якісь сильні вибухи. Старий насторожився. За хвилину гагули нові в .бухи. Корній підвівся, вийшов за хату і повів зором по зарожевілому обрію. Над поблизьким летовищем стояв стовп брудного диму. Добрини

ще не встиг зміркувати, що скоїлося на летовищі, як нараз розколов повітря громовий протяжний гук, що котився зі сходу — від сторони міста.

— Надходить буря! — стривожено промовив і покvapно подався до хати.

Зза обрію поволі впливало червоне, немов кров'ю сполокане, сонце, і здавалося, що воно своїм промінням пише по блідій синяві неба слова старого Добрини:

"Надходить буря!"

А за кілька днів ізза лісу озвалися гармати, на передсіллі заклекотіли кулемети, і на схід погналися тисячі смертоносних панцерників.

Тепер Добринина побадьорішав і наче помолодів. У його душу поступово вселявся давній спокій, а на серці була' лише одна турбота — щоб сини вернулись.

— Ах, коли б мені ще хлопці вернулись, — говорив тужно про себе, — тоді б я вже зовсім не журився.

І зрадів же старий, зрадів — аж заплавав, коли, прийшовши на Петра з церкви, застав у хаті обідраного і виснаженого Степана.

...І знову почалось нове життя під новим режимом.

У перших місяцях була військова влада, щезло мариво Сибіру, народ жив крилатими надіями і з вірою дивився в майбутнє.

— Може, Бог дасть, — говорив Добринина, — що тепер якось житимемо. Чоловік хоч спатиме спокійно. От, коб ще Стратон вернувся...

Але Стратон не вертався, і не було про нього НІЯКОЇ ВІСТКИ.

Настя знову почала плакати й журитись. Прямо в очах в'янула. Інші молодиці скрізь упарі із своїми чоловіками: і в полі — при роботі, і в церкві, і за столом... Втішаються, радіють життям, а вона, наче розчахнута берізка, в'яне і всихає... Знову втоптала стежку до Явдохи, а та все потішає, переконує, що прийде. Вірить Настя, молиться й чекає.

VI.

Минув рік з того часу, як погідного червневого ранку Добринина почув перші вибухи літакових бомб. Здається, що це було так недавно, неначе вчора, а вже стільки змінилося. Ой, змінилося, змінилося... І хто б то цього сподівався?

— Дочекалися... — немов самому собі докоряв Добринина, вставляючи в льосі нововитесані з каменя жорна. — Мій батько не їв хліба спід жорен і я ніколи не мав їх на маєтку, а на старість приходитьсь з ними возитись.

— Не беріть цього до серця, тату. Сьогодні кожний господар меле на жорнах, — потішав його Степан.

— Так то так... Але де тут правда? Позамикали млини, опечатували олійниці І круподерні: ні тобі муки змолоти, ні макуху забити. От окаянні часи настали! Хочуть усе від тебе забрати І І скільки б не дав — усе мало і мало. Ненажери! Ще трохи, то й діжку з розчиною візьмуть ! Уже й кабанчика не заколи, бо оштрафують або й посадять. Настановили отих лядвїртів і помпують з тебе останні соки ! А що тобі дають ? Навіть лампи нема чим засвітити — при каганцях народ сидить і юшку без соли сьорбає. Про якогось шкарбана чи лахміття й не думай. Ходи, чоловіче, босий і голий —

вони тим не журяться. Та ба 1 Вони ще й з тебе кожуха стягають, бо, мовляв, на фронт потрібно.

— За це вони нам нову Європу будують, — завважив Степан іронічно.

— А на якого паравса мені їхня Європа, як я в полатаних штанах ходжу та на жорнах збіжжя передираю! Не треба нам такої Європи!

*

* *

Ліниво тяглися слотні дні осінні, напоєні сумом і тривогою.

У Корнієвій душі догоряв огонь, і в серці тихо гасли останні іскорки надії на поворот сина. Віра в краще майбутнє розвіялась з осіннім вітром... Її заглушив гурк:Т жорен. А жоріа гули без упину — від вечірньої зірки до пізньої ночі. Гули вони в Добрини, гули і в сусідів.

Як тільки настане сутінь, старий мовчки Йде ІЗ СИНОМ у ЛЬОХ, Д' під несміливе блимання каганця приступає до роботи. Добриниха з Настею на зміну сторожать під хатою, чи хтось не наближається часом. Бо не дай, Боже, чогось — пропали !

Одного разу Добринина, вернувшись стомлений із льоху, сів за столом і задумався.

Тьмяне світло каганця, що блимав на комині, кидало на стіну зажурену тінь.

— Чую, що мене покидають сили, — досадно озвався. — Не діждуся я, певне, Стратона... Він би мене виручив...

По змарнілому обличчі Насті скотилося наче дві великі горошини. Вона вже не плакала, лише стискалося наболіле серце, і сльози самі виступали на очі росяними краплинами...

— Що ж, сину? — перевівши допитливий погляд на Степана, спитав Добринина. — Черга на тебе?...

Степан мовчав.

— Плуг і коні передаю в твої руки. Будь дбайливим і добрим господарем, працуй і запопадай, а я — чим зможу, тим і допоможу тобі.

У хаті запанувала пригнітаюча тиша. Кожен щось мовчки думав, і здавалося, що НІХТО не наважувався порушити ту напружену тишу. Лише сухі дрова в печі тріщали, і шелестіла солома в руках Добринихи й невістки, що плели цибулю у вінки.

— Ні, тату, — задумано і несміливо озвався Степан, — краще таки ви будьте господарем, а я вам помагатиму, доки не заберуть на роботи.

Старий насторожився.

— Про які це ти роботи?

— Та вжеж — на роботи до Німеччини.

— До Німеччини ? Не діждуть вони цього!

Хіба знову беруть? — затривожилась Добриниха.

— А беруть. У старости є вже новий наказ. На наше село припадає понад сто люда.

— Ой Боженьку! Вже стільки забрали і ще їм мало.

— Що б не стало, а ти не підеш, сину! — немов остаточний присуд, упало з Корнієвих уст.

Надворі раптом залаяв Жучок і почав кидатись у напрямку садка, аж іскри сипалися з дроту, по якому їздило кільце прив'язі.

Степан підійшов до вікна і прилип лицем до шиби.

— Хто там? — спитав Добрина.

— Нікого не видно.

— Старий підвівся і мовчки подався надвір, а за хвилину в сінях було чути якісь притишені голоси.

— Ми не надовго, — говорив один. — Попросимо щось перекусити та й підемо собі.

— А може, дайте кусок хліба, то й до хати не будемо заходити, — докинув другий.

— Ні, хлопці, так не годиться. Раз ви вже тут, то заходьте до хати. Погрієтесь, перекусите, а тоді — хай Бог провадить.

— Не хочемо вас наражати на небезпеку.

— Як щось має бути, то його не минути, — відхиливши двері, докінчив Добрина.

У хату ввійшло двоє рослих юнаків, від яких повіяло лісом і осінніми вітрами. Грів давшись, поставили гвинтівки в куток біля дверей і посідали на лаві.

— Стара, а дай но хлопцям щось із'їсти, — звернувся Корній до жінки.

Добриниха метнулась до комори, і за хвилину юнаки смачно заїдали яєчною наполовину із салом.

Степан мовчки дивився на них, і здавалося, що в його душі родиться якийсь неспокій або докір до самого себе. Його зір зупинявся то на незнайомих, то на зброї, яка дихала з кутика холодною мовчазністю.

— Що де чули, хлопці? — спитав Добрина.

— Чуток багато, але всі вони сумні, — відповів парубок. — Вони писані кров'ю наших братів...

Хатні припинили й увцжно слухали, а незнайомий оповідав :

— От, Княгинин знищили дощенту. Лишились одні згарища.

— Коли? — схвильовано перебив його Корній.

— Цими днями.

— За що?

— Там, знаєте, хтось перервав військову телеграфну лінію, що йшла за селом. На другий день оточили Княгинин, зігнали всіх до церкви, забили дошками двері, а потім через вікна закидали гранатами. Всередині знялись страшні крики і зойки, що перепліталися з передсмертними окликами жінок і дітей. Опісля церкву облили нафтою і підпалили. Еухнуло полум'я, і над зеленими банями піднявся високий стовп чорного диму...

— І загинули?...

— Загинули... — сумовито повторив парубок. — Разом з ними згинув також місцевий священик.

Добрина спустив голову й задумався. Добриниха важко зітхнула й поклала на грудях знак хреста. Натомість Степан зблід на обличчі, помітно захвилювали його широкі груди, і очі спалахнули гнівними вогнями.

— Знущаються кати! — з боєм вимовив і нервово заходив по хаті.

Тимчасом незнайомий оповідав далі:

— Всюди на нашій землі відбуваються масові арешти. В'язниці переповнені. Там уже місця нема для тисяч нових жертв. Але ворог має на це спосіб: одних розстрілює, а других садовить на їх місце, щоб чекали своєї черги... Сьогодні

в'язниця — це кривавий млин, що перепускає людей між своїми каменями на той світ.

Після короткої павзи парубок додав:

— Отаке то життя творить нам займанець...

— Хто мечем править, той від нього й гине, — немов про себе сказав Добрина. ¹

У хаті повис сумний настрій.

На комині судорожно заблимав каганець і погас.

За пів години пізніше з подвір'я Добрини віддалялися дві чорні постаті в напрямку на поблиський ліс.

Степан ще довго стояв біля вікна й дивився вслід за ними, аж поки не окутала їх густа темрява ночі.

Крізь роздерту каламуть осінніх хмар виглянув одним боком мовчазний місяць і, повівши сріблясто-холодним поглядом по Добрининому дворі і зиркнувши крадькома на струнку тополю біля хати, потонув у сизих каламутинах.

VII

Селами й засніженими полями йшла напоєна розпукою скорбота. В повітрі тужно бриніла, наче обірвана струна, налита боєм пісня, що неспокійно носилася над тисячами свіжих могил. А могили виростали з дня на день, з години на годину.

Добрина, овіяний випарами свіжої крові, всією душею відчував стогін землі та її благальну скаргу, що пливла до самого Бога. Він став мовчазний і замкнений у собі, уникав людей і рідко коли вдавався в розмову з власного сім'єю. Часто в місячні морозні вечори виходив за клуню, ставав непомітно під ожередом і довго-довго вдивлявся в застиглу синяву Хорупанського лісу. Опісля покрадьки вертався до хати, сідав за біблію і просиджував над нею до пізньої ночі. Раніше не міг заснути — думки не давали. Оце недавно зладив навіть спеціальний каганець з чвертьлітрової бляшанки, щоб часто не підливати, і коли каганець догоряв, Добрина складав уважно книгу, відносив на полицю, молився Богу і лягав спати. А вранці до схід-сонця зривався та йшов порати худобу.

Останніми днями, як тільки починало вечоріти, Корній запрягав коні до саней і долинами та вибалками подавався до лісу, звідки вертався коло півночі, привозячи на санях трохи ломаччя.

Добриниха дивилася на це з тривогою і турбувалася за старого. Іноді, було, питає на самоті:

— Корнію, що з тобою? Ти ж змарнів і почорнів, як земля... Чому ти поночі до лісу їдиш?

Відповіддю їй завжди була понура мовчанка старого.

Але одного разу вона, йдучи до льоху по огірки, випадково помітила, як Корній, скрадаючись, виніс із клуні наповнений чимсь мішок і поклав на санях під солому.

Тепер їй стало ясно, чому старий смерком їздить до лісу, чому так часто вона мусить хліб допикати і чому в бодні помітно сала меншає. З цього часу вона вже ні про що не питала Корнія, а тільки, коли він лагодився до лісу, виносила й сама чималий клунок, клала на сани і прикривала соломою. Бачачи це, Корній зворушливо посміхався.

Так минала зима, і десь звіддаля доносився несміливий гомін весни. Повіяли сухі тепловії і здмухнули білу пелену, якою були сповиті неозорі поля Волині.

Десь на початку квітня пригріло сонце, і земля, заслухана в дзвінкий спів жайворонка, жадібно чекала плуга.

І ліс напружено чекав...

Чекав увесь народ...

Тимчасом фронт, відкотившись з гуркотом спід Сталінграду, розгонистою дугою сперся на крутих берегах Дніпра. Ішов нечуваний в історії змаг спотворених стихій. Роздратована сталь перевертала й орала землю замість плуга. А в цьому жахливому змагу упоєна кров'ю смерть брала щедрю данину не лише від змагунів, але й від ні в чім невинного українського народу. Роз'юшений неуспіхом ворог жорстоко розправлявся із своїм запіллям. Як день, так ніч конали в непроглядному диму обрії і небо буйно цвіло пурпурою пожеж.

Горіли села...

А виснажений і обездолений народ гнали на захід — у новітній ясир. Земля дихала руїною, і небосхили затягнуло грозою. Людей огорнув неспокій і непевність завтрішнього дня: звідусіль надходили найтривожніші вістки, що там убили, там повісили, там замордували, а там усіх вистріляли і спалили село. Це відбирало сон — люди по ночах не спали, чекаючи з жахом присуду невблаганної долі. По селах і хуторах ходили нічні варти, які, на випадок чогось, ударили б на сполох. Натомість удень на горбах і по чагарниках при дорогах, звідки можна було сподіватися небезпеки, виставлялося стійки, які, помітивши наближення відділів гестапо, подавали умовлений сигнал, і люди кидали свої житла та втікали в ліси або в поля.

— Настав страшний суд! Не переживемо ми цього! — з жахом говорила іноді Добриниха і клала на грудях знак хреста.

А Добринина все мовчав і поглиблювався в задуму. Він неначе вигрівав і виношував у своїй душі якусь таємницю, якої не хотів передчасно виявляти. Але одного вечора, коли вже всі полягали спати, потиху збудив Степана і рухом голови дав знак іти за ним.

Тихцем вийшли на подвір'я.

Добринина помахом руки зупинив сина в сутіні кучерявої акації, що росла біля воріт, а сам віддалився до повітки. За хвилину вернувся з заступом у руці. Звідціль знову мовчки подались до клуні. Старий переліз у засторонок, відміряв три кроки в напрямку північної стіни, прогорнув потеруху і вбив перший штих у спорохнявілу землю.

— Копай! — коротко кинув притишеним голосом.

Степан узяв заступ і стояв розгублено — спросоння не знав, що з ним діється і чому батько сюди його покликав.

— Копай! — повторив Добрина.

— Степан почав копати, а старий щохвилини зупиняв його і прислухався, чи ззовні хтось не наближається.

Раптом заступ видав протяжний скрегіт, неначе натрапив на залізо.

— Стрівай! — почув Степан над ухом і не встиг ще й заступа витягнути з землі, як батько лежав уже над ямою та рукою мацав по дні. Нащупав кусок цегли.

— Тепер обережно, сину! Ще буде зо два штихи.

Син з побудженим зацікавленням продовжував копати, а батько покvapно вийшов надвір.

Село спало, довкруги панувала тиша, на темній синяві погідного неба мерехтіли зорі.

Корній хвилинку постояв, послухав і вернувся назад до клуні, чачиняючи за собою двері на засувку.

Підійшов до сина.

— Дай но сюди заступ. Я вже сам...

1 Добрина обережно копнув разів кілька, а опісля нагнувся і почав гребти пальцями.

— Є! — вигукнув півголосом, витягаючи з ями якийсь довгий предмет, обмотаний у напівзогнилий лантух.

— Що це? — здивовано спитав Степан.

Старий не відповів, лише наспіх обдирав з таємного предмета шматки згнилого лантуха.

Степан мацнув і... здивовано:

— Тату! Та це ж...

— Так, сину! — твердо сказав батько. — Це стара "австрійська". Я її знайшов у бур'яні на косогорі, як вернувся з біженства. Давно це було, дуже давно... Прийшла польська власть, треба було здати. Але я закопав її. Думаю: нехай, може, колись пригодиться... І лежала вона тут чверть століття. Чекала свого часу.

Степанові здавалося, що слухає дивну казку.

— Як забрали Стратона, я хотів її відкопати. Але подумав, подумав, поміркував і залишив ще в спокої. Тепер вона вже дочекалася свого... Ворог нас нищить, загибель нам готує. Як гинути, сину, то вже хай по-козацькому — як наші прадіди колись помирали! Вони ж з могили на нас дивляться... Що ти на це, сину ?

— Тату! — зворушливо вимовив Степан і захопив в обійми батька, притискаючи голову до його грудей. — Я цього ніколи не забуду! Я гордий тим, що я ваш син.

— На, візьми ж її, хлопче, та занеси на загумінок у жито. Вже по дню вичистиш. Ящик з патронами в дуслі старої липи — за садком. Там буде їх з пів мішка.

Степан намірився йти.

— А завтра, сину, смерком... — дрижав голос старого, — підеш у Хорупанський ліс,

у Ляшеву долину. Звідти стежечкою подасишся до Вішальникового дуба. Знаєш, де він ?

— Знаю...

Не доходячи до нього, тебе перепинять. Спитають: "Хто йде ?" Скажеш: "Корній!" Чи ти все зрозумів, сину?

— Усе, тату...

Степан зробив крок у напрямку дверей.

— Постій но ще... — наче зам'явся Добрина. — Ти матері не тоо-го... Я якось сам... пізніше...

Син тихцем подався в поле, а батько засипав яму.

Скінчивши роботу, Добрина заніс заступ під повітку, вийшов на подвір'я і напружено прислухався.

Над селом висіла напнута тиша, хатні спали, в хліві сопла й постогнувала худоба.

VIII.

Минуло декілька днів.

У сім'ї Добринів відчувалася якась пустка когось бракувало.

Стара часто сплакувала, особливо, коли подавала їжу на стіл. Вона носила в грудях свіжий біль, який приховувала перед невісткою.

Настя помічала якусь зміну так у свекра, як і в свекрухи, а загадкове зникнення Степана впевняло її, що над їхньою хатою повисла якась таємниця. Важко й досадно було на душі, що перед нею щось приховують, та запитати не наважувалася — не хотіла роз'яструвати пораненого серця матері.

Галя також відчувала відсутність Степана.

— Бобуню, — спитала раз увечері, — а де наш дядько?

— Поїхав до міста, дитино.

— А чому так довго в місті?

— Забарився... Приїде... Лягай уже спатки.

— А може забрали, як колись тата?...

— Ні, доню... — і в бабуні очі набігли сльозами.

Згодом по селу рознеслася вістка, що Корніїв син вибрався в ліс по дрова і звідти вже не вернувся. Вечером прийшли самі коні, а що сталося з парубком — не відомо. Мабуть, загинув.

— Бідна Корніїха... знову плаче.

— Відплакала вже одного, а тепер по другому.

— А якби ви бачили, Домахо, як старий змінився! Ходить, як сновида.

Так поговорили, посумували, і нещаслива пригода з Корнієвим Степаном відходила в забуття. Дехто здогадувався, в чім справа, але мовчав.

...Ліниво й спроквола надходив час жнив. Господарі витягали з повіток серпи і коси та лагодили їх у поле. Однак, тієї радості, яка наповняє душу селянина, коли він готується до жнив, цього року не помічалось. Люди були сумні, пригноблені, байдужі.

Добрина також цього року запізнився, не нагострив навіть серпів, не доробив кісся

до коси і грабків не подочіплював. І берульки стирчали під стріхою, немов забуті. А бувало, не місяць перед жнивами — у нього все налагоджене, відремонтоване. Колись обійде поля, колосків на показ принесе — пшеничних, житніх. Розтирає їх у долоні, кладе на зуб, пробує, подає старій. Обоє радіють... А тепер він нічим не цікавився. Вдень пересиджував на пасіці або ходив зажурений по садку, натомість раз на тиждень, увечері, від'їжджав до лісу.

Добриниха не пізнавала чоловіка. Інколи навіть дорікала:

— Корнію, люди лагодяться в поле, а ти ще й серпів не нагострив. Жнива ж не за горами...

— Для кого маю жати?! — сердито відповідав. — Катів годувати своїм хлібом?! Хай краще на пні зогніє!

Тимчасом над селами й хуторами лопотів розпростертими крилами демон руїни і смерти, відбуваючи свої криваві жнива.

Ночами на розпутьтях снувалися варти. Останніми часами вони були скріплені і з подвоєною чуйністю сторожили. Навкруги ж бо відбувалися жорстокі розправи над невинною людністю, горіли села і присілки, літаки бомбили людські житла.

По Головчичах блискавкою пролетів чийсь наказ, чи вірніше — остоорога, щоб люди були наготові. Хто може, хай виїжджає на ніч до лісу, а вдень — тримається оподалік від села. Під впливом цього, багато селян, зокрема ті, що мали дрібних дітей, копали в лісі землянки або робили з хворосту шалаші й замешкували в них. До своїх господарств навідувались двічі-тричі на тиждень.

На старі могилки, що знаходилися на видному горбі за селом, головчани завезли драбиняк соломи і склали в копицю. Це був умовлений сигнал : на випадок небезпеки, вартівники підпалять її, а тоді в селі битимуть у дзвін на тривогу.

Ще з настанням весни, всюди по дворах відбувалися чергування нічних варт. Один хтось у родині або на кілька хат мусів на зміну просиджувати надворі по кілька годин і прислухатися, чи не гуде великий дзвін.

У Добринів нічні чергування ввійшли в звичай і мали свій окреслений хід: до перших півнів на павочці під тополею вартувала невістка, до других — Добрцниха, опісля виходив надвір сам Добриня. Спочатку навідувався до худоби, заходив на пасіку, а потім повільно ходив по подвір'ї й молився.

Сьогодні він прокинувся раніше, ніж звичайно, і подався прямо під тополю.

— Іди, Катерино, спати, — стиха і якимось ласкаво промовив за плечима старої.

Здригнулася:

— Ще ж другі півні?... Спочивай ще, Корнію. Я тебе збуджу.

— Ні, я вже сам... Іди до хати.

— Чому ж ти так рано зірвався?

— Мені приснився поганий сон.

— Нехай Господь заступається, — перехрестившись, сказала стара. — Але кажуть, що як сниться поганий сон по півночі, то недобре... А що тобі снилось?

Корній присів на лавочці і почав оповідати :

— Мені снилося, що я буцімто вертаюся з пасіки і йду до хати. Коли дивлюся, а на подвір'ї — повно гадюк! Вони виповзають спід тину, вилазять з криниці, з хліва... Я до ХНТНІ Але в хаті нікого нема. І там гадюки: лазять по постелі, по столі, під комином, на вікнах... Я вибіг на подвір'я. Величезна гадюка кинулася на мене, обкрутилась довкола шиї і всмокталася в груди. Я перелякано закричав: "Стратоне! Степане! Рятуйте!"... І неначе б ізза клуні почувся Степанів голос: "Іду, тату!" На цьому я й прокинувся і не міг уже заснути.

Добрина важло зітхнув і додав з жалем :

— А Стратон не відізвався. Мабуть, не побачу я вже його бідолашного...

— Поганий сон, Корнію... — В задумі сказала Добриниха.

Хвильку сиділи мовчки.

— Іди спати, — стиха озвався Добрина. — Вже скоро й світатиме.

Катерина поволі підвелася й пішла до хати.

Старий посидів ще з пів години, потім відвідав пасіку, заглянув до хлівів і, чсвоїм звичаєм, почав ходячи молитись. Але він відчував, що в його душу вселяється якийсь неспокій, щось обвиває серце і налягає на груди. Перед очима щохвилини появлявся туманний, невиразний образ Стратона. За кожним разом переривав молитву і з боєм вимовляв: "Сину, сину!"...

Перекликались другі півні. Надворі починало сіріти. Темна голубінь неба поступово втрачала свою барву, блідла і затягалася сизими пасмугами.

Скінчивши молитву, Добрина направився до клуні, щоб заготовити корм для худоби. Раптом бачить: за селом загойдалася заграва.

Зупинився.

— Невже? Невже?... — стривожено питає сам себе і глибинами сірих очей ловить страшне видиво смерті.

— Невже?!... — повторив уголос, немов власним очам не йняв віри.

Нараз від церкви не гудінням, а переляканим криком озвався дзвін.

Під Корнієм зеїмля захиталась! Прожогом кинувся до хати.

— Вставайте! Німці! — крикнув несвоїм голосом і, вхопивши сонну Галю на руки, вискочив на подвір'я, а вслід за ним Добриниха й Настя.

— Тату! Вона сама! Вам тяжко!... — розгублено гукала невістка.

Не відзивався.

Кинувся на дровітню. В колоді сокира. Вхопив її.

Побігли.

Минули садок. Ускочили в коноплі. Перед ними картопля. Картоплиння по ногах плутається. Добриниха впала. Настя підвела. Вхопила під руку. Біжать. Стара задихалась.

— Лиши! Не можу... Ти Галю...

А Галя перелякана — плаче.

Пробігли картоплю. Вскочили в жито.

Корній оглянувся.

Добриниха вибилась із сил.

Поставив Галю на землю. Підбіг до жінки.

— Візьми малу! — крикнув до Насті.

Сам обхопив стару під боки. Притримує, щоб з ніг не звалилась.

У вибалку затримались.

Посідали.

Старий насторожено прислухався.

На другому кутку села зрідка лунали рушничні постріли.

Зірвалися.

Біжать далі.

За хвилину вже на горбку. Кругом густі й високі хліба. Відітхнули з полегкістю і повільно йшли до Гунтового застінки. Звідціль видно, як на долоні, їхнє господарство, а внизу — Хорупанський ліс.

— Сідайте!

Жінки посідали, а Добрина стояв і дивився в напрямку села.

У селі постріли падали щораз рясніше. Цокотав кулемет. Час від часу ранкове повітря прорізували страшні крики.

Очі старого набігли кров'ю.

— Палять село!

З трудом підвелася Добриниха. Глянула.

— Ой Боже !...

Тимчасом за передсіллям зарожевіло крайнебо — сходило сонце.

Пожежа в селі розгорталася все ширше і ширше. Полум'я перекидалося з будинку на будинок. А звідтіл щохвилини доносились сухі рушничні постріли й короткі черги кулеметів.

Добринина все стояв і дивився, як у клубках брудного диму розпливалася попід небом І (езслідно щезала людська кривавиця. В його очах малювався одночасно і жах, і жаль, І наче докір до Бога.

— Ковальчуки горять! — нагло вирвалось з його грудей.

Ковальчуків двір оплітали довгі полум'яні язики. Лизали крокви, стіни, всмоктувалися в отвори вікон, т?ркѣлися дерев і з хльоскотом рвалися над скелетами покрівель.

Добринина знову заревів. Заревів, немов поранений тур:

— Гори-моо!

Очі спалахнули буйними огнями. На обличчі відбився безмежний жах і одчай.

— Гори-мооо!... — прокотилося полями, наче стогін землі.

Добриною стрепенуло! Вдарила кров! Захитався на ногах і, мов прибій або нестримний дух помсти, погнався житом у напрямку палаючих будинків.

— Тримай батька! Тримай його! Корнію! Корні-і-і!...

Біль і благання бігли за ним.

Але він їх не чув.

— Корні-і-і!...

— Він уже далеко.

Перебіг вибалок, картоплю. Добігає до конопель.

У промінні сходячого сонця грізно виблискує сокира.

Пірнув у коноплі. Уже в садку.

Востаннє блиснула сокира, і він зник у тіні дерев.

А за хвилину пролунав сухий постріл...

— Ой, Боже! Убили нам батька! — і Добриниха безвладно обсунулась на житнє стебло.

Раптом на косогорі озвався кулемет — один, другий... Рушничні постріли...

Стрілянина з кожною хвилиною посилювалась і швидко наближалася до села.

* * *

Тихо догоряв літній день і м'якою позолотою спливав на житнє колосся.

Добриниха поволі приходила до себе. Настуню, де я? Що з нами?

— Нічого, мамо, нічого... Ходімо додому.

Підвелася і бачить: ні хати, ні клуні, ні хлівів... Курять сумні згарища... І тополі нема — один осмалений стовбур...

Розпучливо заламала руки. Але нагло щось пригадала і... хутенько до Насті:

— А батько не вернувся?

Настя понуро мовчала.

Ходімо, діти, ходімо...

Верталися. Проходили через садок.

Зближалися до пасіки і нараз...

— Корнію! — болісно скрикнула Добриниха і кинулась до нього.

А Корній спокійний. Лежав на стежці під яблунею, широко розкинувши спрацьовані руки, і холодним обличчям прощав останній промінь сонця. Білу сорочку на грудях . розмальовували темні багри. І стежка цвіла багровими квітами.

Праворуч, у траві, грізно блищало лезо сокири, а в ногах, похилившись на стару австрійську гвинтівку, стояв задуманий Степан.

На небі несміливо займалися перші зорі, над полями лягав легеньким серпанком туман, зза лісу випливав червонавий місяць.

Випливав і дивився.

Він бачив:

Над холодним трупом батька сиділа зажурена сім'я, довкола повільно диміли дотліваючі згарища, біля воріт стирчав осмалений стовбур тополі, а за ворітьми конав прострілений німець.